

ВЫЯЎЛЕННЕ САРМАЦКІХ ІДЭЙ У ЛІТАРАТУРЫ XVI – XVIII стст.

Сармацкая ідэалогія з'яўлялася вызначальнай для шляхецкага грамадства Рэчы Паспалітай. Падкрэсліваючы агульнае паходжанне шляхты ад ваяўнічых сарматаў, гэта ідэалогія спрыяла адзінству шляхецкага саслоўя краіны незалежна ад этнічнага паходжання і рэлігійнай прыналежнасці і сцвярджала права шляхты на кіраванне краінай. Сармацкія ідэі пранізвалі культурную творчасць XVI – XVIII стст. Не абышлі яны і літаратуру. У многіх творах перыяду ярка праяўляецца сармацкая накіраванасць мыслення тагачаснага грамадства.

Перш за ўсё гэта датычыцца панегірычнай літаратуры, якая найбольш ярка чынам увасабляла ідэю праслаўлення сацыяльнага статуса і носьбіта гэтага статуса. Найбольш пашыраным жанрам былі эпіграмы на гербы, якія ўслаўлялі значнасць і старажытнасць шляхецкага роду. Герб увогуле мае важнае функцыянальнае і сэнсавое значэнне ў розных відах сармацкага мастацтва.

Эпіграмы з'яўляліся ў творчасці розных пісьменнікаў Рэчы Паспалітай, напрыклад, С. Буднага, А. Рымшы, Г. Пельгрымоўскага, Я. Радвана, Я. Козака, С. Рысінскага. Сапраўды, да нас дайшло даволі многа эпіграм, што дае магчымасць даследаваць гэты паэтычны жанр з пункту гледжання яго сацыяльнага значэння і значнасці, які надавала яму шляхта, успрымаўшая сябе ў межах сармацкай ідэалогіі.

Сутнасць эпіграм заключалася ў тым, каб паказаць, як слаўтыя прадстаўнікі пэўнага роду праслаўляюць сімваліку герба і адпавядаюць ёй. Але гэта ні ў якім разе не было проста апісаннем сімвалаў, якія складалі герб. Праслаўляючы герб, аўтар заўсёды праслаўляў канкрэтнага чалавека. Такая трактоўка добра ўкладваецца ў сармацкую ідэалогію: прадстаўнік роду павінен заслугоўваць сваё імя і перадаць яго нашчадкам у яшчэ большай славе. Ідэя пераемнасці пакаленняў была надзвычай важнай у сармацкім грамадстве.

Большасць такіх эпіграм адпавядае вызначанай структуры, і таму яны прыкладна аднолькавыя па памерах. Але былі і вельмі разгорнутыя творы, як, напрыклад, вялікі верш М. Стрыйкоўскага «На герб Вялікага княства Літоўскага Пагоня і на герб князёў Слуцкіх». Гэты твор па жанру з'яўляецца адначасова разгорнутай эпіграмай на герб і вершаванай генеалогіяй, а таксама кароткай гістарычнай хронікай. С. В. Кавалёў называе яго «чарговым вершаваным каталогам (гэтым разам – падзвігаў і заслуг роду Алелькавічаў), які выйшаў з-пад пера М. Стрыйкоўскага» [2, с. 79]. Такім чынам, у адным літаратурным тво-

ры прасочваюцца ўсе неабходныя для стварэння вобраза прадстаўнікоў сармацкай шляхты матывы: герб, генеалогія, паходжанне і гістарычная перспектыва.

У традыцыйнай кампазіцыі звычайна ва ўступе гучала параўнанне з чымсьці значным і апісанне чагосьці велічнага і надзвычайнага. Так паэты падводзілі чытача да думкі аб тым, наколькі велічным і значным быў род, якому прысвечаны твор. Гэта магло быць і прамое праслаўленне роду як такога, а магло быць і параўнанне яго з нябеснымі цэламі ці з чым-небудзь такім жа ўзнёслым, што надавала асаблівы веліч прадмету верша. У другой частцы – звароце да памяці продкаў – магло тлумачыцца, як узнік герб, пры якіх абставінах род быў ім узнагароджаны. Гэта частка была асабліва важнай з пункта гледжання сармацкай ідэалогіі, бо менавіта ў ёй падкрэсліваліся асноўныя цноты, якімі валодаў шляхецкі род, і сцвярджалася іх права на высокае месца ў грамадстве. У апошняй частцы паэты выказвалі свае пажаданні сучасным прадстаўнікам роду працягваць славу продкаў, адпавядаць свайму высокаму званню, а таксама маглі зычыць здароўя, квітнення, непакіснаці веры і ўсялякіх дабрадзейнасцяў. Такім чынам, у літаратуры прасочваюцца сармацкія ідэі.

Эпіграма на герб Льва Сапегі А. Рымшы распачынаецца традыцыйна: паэт праслаўляе веліч і дабрачыннасць роду Сапегаў. Характэрна, што паэт адзначае знешнасць шляхціца як адну з праяваў яго шляхетнасці [1, с. 53]. Такім чынам, шляхціца пазнаць не цяжка для чалавека тагачаснага грамадства, гэтаму нават не трэба вучыцца. Але з усёй шляхты вылучаюцца яе найлепшыя прадстаўнікі. Менавіта ім А. Рымша прысвячае свой верш. Ёсць такія роды, адно імя якіх ужо з'яўляецца рэкамендацыяй. Да іх належаць і Сапегі [1, с. 53].

У А. Рымшы яскрава прасочваецца ідэя аб тым, што гербы надаюцца роду за ваенныя заслугі – найлепшую службу Бацькаўшчыне. Найвышэйшай цнотай шляхціца ў сармацкім грамадстве была вайсковая мужнасць, гэта быў ідэал таго часу. Для другой паловы XVI ст. – эпохі Адраджэння – і ў мастацтве характэрны менавіта акцэнт на рыцарскі ідэал.

У першай палове XVII ст. адбываюцца некаторыя змены ў акцэнтах. Як і ў мастацтве, у літаратуры, якая праслаўляе сацыяльны статус таго ці іншага чалавека, усё больш пачынае гучаць ідэя не толькі абароны Радзімы, але і абароны хрысціянства. Сапраўдны годны прадстаўнік роду цяпер не толькі рыцар-воін, але і набожны хрысціянін. Тыя ж самыя працэсы назіраюцца ў выяўленчым мастацтве. Добра ілюструюць гэту тэндэнцыю ўрыўкі з эпіграм Л. Мамоніча [1, с. 57].

Галоўным ідэалам становіцца чалавек, які не толькі абараняе хрысціянскую веру і выконвае ўсе заветы, але той, хто актыўна стаіць за

гэту веру і спрыяе яе распаўсюджванню і ўмацаванню. Гэта вобраз не проста адданага хрысціяніна, а рыцара-крыжаносца, які падкрэслівае абавязкі шляхціца і прызывае да актыўнай дзейнасці, вобраз, які з'яўляецца цэнтральным і для сармацкага мастацтва.

Моцны хрысціянскі акцэнт прысутнічае практычна ва ўсіх эпіграмах на гербы XVII ст. Такія творы выходзілі і з-пад пяра духоўных асобаў, напрыклад, ігумен Дубенскага манастыра на Валыні пісаў эпіграму на герб Агінскіх, у якой праслаўляецца багададзенаць герба [1, с. 66]. Гэта пераклікаецца і з пераносам акцэнтаў у сармацкай ідэалогіі.

Пра «крест старожитного набоженства» гаворыць і М. Смятрыцкі ў сваім прысвячэнні гербу Агінскіх і Валовічаў. Усё гэта пацвярджае, што ідэал шляхціца ў вачах грамадства Рэчы Паспалітай спалучаў у сабе рыцарскую і хрысціянскую ідэю. У панегірычнай літаратуры, такім чынам, яркая гучаць сармацкія ідэі. Вернасць хрысціянскім ідэалам разглядаецца як уласцівасць высакароднага чалавека, які жыццё аддае на славу свайго роду і веры. Нездарма магнаты Рэчы Паспалітай так ахвотна давалі грошы на фундацыю цэркваў, касцёлаў і іншыя справы, звязаныя з рэлігіяй.

Фунеральная паэзія, напісаная з нагоды смерці прадстаўніка шляхецкай сям'і, у цэлым па сваёй праграме мае тыя ж мэты, што і іншыя віды панегірычнай паэзіі. Фактычна ўсе гэтыя творы ў асноўных момантах паўтараюць тыя ж самыя эпітэты і характарыстыкі памерлага. Падкрэсліваюцца, акрамя звычайных хрысціянскіх цнотаў, тыпова сармацкія: служба Айчыне, абарона хрысціянскай веры, магчыма ўпамінанне міласэрнасці. Аўтары выкарыстоўваюць «лямант» па памерламу ці для таго, каб увекавечыць яго заслугі перад грамадствам і нашчадкамі, ці каб пагараваць з нагоды таго, што страчаны такі слаўны прадстаўнік гэтага грамадства. Часцей гэтыя дзве ідэі пераплятаюцца. Такія творы, асабліва ў XVII ст., моцна насычаны хрысціянскімі канатацыямі. Як правіла, ўпамінаецца ўзнагароджанне героя на небе.

Сармацкія ідэі ляжалі ў аснове твораў, прысвечаных ваенным дзеянням. У 1582 г. у Вільні выходзіць паэма Ф. Градоўскага «*Hodeporicon Moschicum... Christophori Radivilonis*», у 1583 г. у Кракаве – паэма Г. Пельгрымоўскага «*Panegyrica Apostrophe*», у 1588 г. у Вільні – паэма Я. Радвана «*Radivilias... sive de vita et rebus... Nicolai Radivili*».

Да гэтага ж тыпу належыць і паэма А. Рымшы «Дзесяцігадовая аповесць вайсковых спраў Крыштофа Радзівіла» (1585). Даследчыкі называюць яе паэмай-хронікай ці рыцарскай хронікай.

Названы твор з'яўляецца прыкладам таго, як адбілася сармацкае светаўспрыняцце ў літаратуры на ваенную тэматыку. У «Дзесяцігадовай аповесці...» прысутнічаюць традыцыйныя прыёмы, якія выкарыс-

тоўваліся ў панегірычнай паэзіі: выява герба Радзівілаў у пачатку кнігі з лацінскай эпіграмай на яго, панегірык, першыя літары кожнага радка якога складалі словы «CHRISTOPHORUS RADIVILUS PALATINUS VILNESIS», таксама паэму суправаджала аўтарская прадмова і прысвячэнне невядомага аўтара.

Ідэалагічны напрамак паэмы відавочны – праслаўленне вайсковых подзвігаў героя, але таксама немалаважнай была і ідэя захавання і прадаўжэння традыцый мінулага. Ідэя пераемнасці мінулага і сучаснасці, як бачым, адыгрывала істотную ролю ў культуры Рэчы Паспалітай.

У паэме Радзівіл паўстае як таленавіты палкаводзец, які патрабуе строгай дысцыпліны ад салдат, які ўважліва рыхтуецца да бітвы, прадугледжвае любыя нечаканасці і прадбачыць хітрыкі праціўніка. Гэта чалавек, які валодае талентам у вайскавай справе. Але перш за ўсё Радзівіл – гэта сапраўдны воін, народжаны жаўнерам, гатовы ў любы момант да абароны Радзімы, як і кожны шляхціц. Вайсковыя таленты – гэта своеасаблівы дар чалавека, яго спецыфічны дар. Радзівіл валодае гэтым дарам і таму з’яўляецца выбітным военачальнікам. Але нават ад нараджэння свайго ён павінен быць воінам, таму што нарадзіўся шляхціцам. І па паэме Крыштоф Радзівіл увасабляе ў сабе не толькі канкрэтныя таленты і здольнасці асобнага чалавека, але і той кодэкс правілаў, якія прад’яўляліся да шляхецкага саслоўя.

Сармацкімі ідэямі прасякнута і палітычная сатыра, накіраваная супраць «навізны» у абарону «старыны». У традыцыйнай для сармацкага светапогляду манеры такія творы сцвярджаюць ідэю аб тым, што ўсё новае прыносіць толькі шкоду, калі з-за яго людзі адмаўляюцца ад звычаяў продкаў. Для шляхціца-сармата страта сувязі з мінулым была раўназначнай страце арыенціраў і самога сэнсу жыцця. Гэтыя матывы яскрава гучаць у «Прамове Мялешкі».

Аўтар, шляхціц са Слонімшчыны, звяртаючыся да шляхты на сейме, прызвае прысутных успомніць звычаі дзядоў і адмовіцца ад нямецкіх новаўвядзенняў. У іх аўтар бачыць прычыну ўсіх бед, якія напаткалі яго краіну. Ён супрацьпастаўляе мінулае і сучаснасць, як гэта традыцыйна ў прыхільнікаў сарматызму, не на карысць сваіх сучаснікаў [4, с. 358].

«Прамова Мялешкі» прасякнута шкадаваннем па сармацкаму мінуламу. Праз крытыку аўтар выказвае свой ідэал грамадства, якім яму патрэбна было б быць, калі б шляхта не забылася звычаяў продкаў: «...у сукнях перестых ходят... через скурку скрипить, шелестить и до-рогим пижмом воняет» [4, с. 359]. У аўтара выклікае абурэнне тое, што шляхта імкнецца быць падобнай на «немчуру проклятую», а не на тых, на каго трэба было б раўняцца – на былых сарматаў і старэй-

шае пакаленне: «А за мой памяці прысмакоў тых не бывало. Добрая была гуска з грибкамі, качка з перчыком, печонка з цыбулею або часныком. Вина венгерскага не зажывалі перад тым. Малмазію скромна півалі, медок і горілочку дубалі... [4, с. 360]» Для Мясешкі папулярнасць заходняй моды азначала распаўсюджванне старой сістэмы каштоўнасцей, а значыць, і прамую небяспеку для самога існавання грамадства. Ён не проста абараняе сармацкую традыцыю, ён абараняе саму мадэль існавання шляхты.

Яшчэ адным цікавым аспектам «Прамовы Мясешкі» з'яўляецца яе ярка выяўлены антыпольскі настрой. «Ляхов» абвінавачвае Мясешку, успамінаючы пра ваенныя няўдачы ВКЛ, іх абвінавачвае ў нядобрых намерах: «Ты за фляшу, а он за другую, а калі слаба держиш, то он и з рук вырветь» [4, с. 359]. Аўтар прапануе выгнаць палякаў разам з немцамі. Гэты ўрываек дае нам зразумець адну вельмі важную рэч: нягледзячы на агульнасць сармацкай ідэалогіі для ўсёй Рэчы Паспалітай, у кожнай з дзвюх частак краіны яна набывала своеасаблівы акцэнт, асабліва ў тым, што звязана з ахавальнай функцыяй сарматызму. Вуснамі Мясешкі сармацкая шляхта ВКЛ заяўляе пра сваю асобнасць ад палякаў і, гаворачы пра традыцыі, звяртаецца менавіта да мінулага ВКЛ да яго ўваходжання ў склад Рэчы Паспалітай. Такім чынам, Вялікае Княства Літоўскае, на погляд шляхты, мела сваё сармацкае мінулае, адрознае ад польскага, адмаўленне ад якога вяло да парушэння старых традыцый і праз гэта да аслаблення дзяржавы. Менавіта з гэтай ахавальнай функцыі вынікае кансерватызм сармацкай ідэалогіі.

Крытыкай сучаснага пакалення прасякнуты і «Ліст да Абуховіча». Аўтар расчаравана заўважае, што нашчадкі не падтрымоўваюць ваеннай славы подкаў, што ў мінулае адышлі геройскія часы слаўнай шляхты, якая абараняла межы Радзімы: «А што мы дурныя у кожах сем лет Смоленска добывалі, то вы мудрыя у соболях за чатырнаццаць неўдоль аддалі» [3, с. 362].

Акрамя таго, гэты твор з'яўляецца ілюстрацыяй сармацкіх ідэалаў, а менавіта свабоды выяўлення сваіх думак і негатыўных адносін да ўчынкаў ці памылак іншага шляхціца незалежна ад займаемай ім пасады. Шляхецкая роўнасць прадугледжвала права на свабоднае выказванне ў любых абставінах і свабоду адстойваць сваю пазіцыю. «Ліст да Абуховіча» прасякнуты гэтым шанаваннем шляхецкіх традыцый і правамернасцю іх выкарыстання ў дадзеным выпадку.

Такім чынам, як і ў іншых відах мастацтва, у літаратуры выразна адчуваецца залежнасць ад сармацкіх ідэй, якія вызначалі жыццё шляхецкага саслоўя. Ідэі, якія выкарыстоўваюцца ў розных жанрах літаратуры, вельмі падобныя. У літаратуры мы сустракаем тыя ж вобра-

зы і канатацыі, што і ў выяўленчым мастацтве. Можна сказаць, што ў гэты час пераважаў вобраз змагара, а менавіта змагара за Радзіму, за свабоду, уключаючы сюды і традыцыйныя шляхецкія свабоды, за веру. Станоўчым героем становіцца па большасці герой актыўны, *vita activa* перамагае.

Дэдыкацыйная літаратура XVI–XVIII стст. праслаўляе і культывуе тыя рысы шляхціца, якія лічыліся найбольш адпавядаючымі гэтаму высокаму стану. Больш за тое, шляхціц ад нараджэння валодаў тымі якасцямі, якія ставілі яго на найвышэйшую прыступку ў грамадстве. Станоўчыя якасці чалавека ў большасці тлумачыліся яго паходжаннем. Літаратура ў гэтым сэнсе з’яўляецца сапраўдным люстэркам грамадства. Яна падцвярджае той кодэкс, які быў абавязковы для функцыянавання ў тагачасным грамадстве. У гэтым літаратура пераклікаецца з мастацтвам.

Літаратура:

1. Анталогія беларускай паэзіі. Том I. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1993. – 622 с.
2. Кавалёў С. В. Станаўленне польскамоўнай паэзіі ў полілінгвістычнай літаратуры Беларусі эпохі Рэнесансу. – Мінск, 2001.
3. Ліст да Абуховіча / Старажытная беларуская літаратура. Зборнік. Уклад.: Л. С. Курбека, У. А. Марук. – Мінск: Юнацтва, 2002. – С. 423 – 426.
4. Прамова Мялешкі / Старажытная беларуская літаратура. Зборнік. Уклад.: Л. С. Курбека, У. А. Марук. – Мінск: Юнацтва, 2002. – С. 420 – 423.